

Петро Немировський

ФАВОР,

або

БАБУСИН ОНУК

Переклад: Ірина Гаркуша

Повість

Глава 1

Славнозвісний Нью-Йоркський аеропорт «Кеннеді» (JFK).

Метушня, валізи і сумки на коліщатках, об'яви про виліт та посадку. Кому повертатись додому, кому — домівку залишати. Комуś зустрічати, комуś — розставатися. Комуś — сльози радощів, комуś — жалю. Невикоренима, допоки існує рід людський, жага до зміни місць, до мандрів. А раптом щастя там, за океаном? За гірським пасмом, за хмарами?..

Всі вдягнені у весняний одяг — квітені на вулиці.

Дільниця ізраїльської авіакомпанії «Ель-Аль» огорожена синьою стрічкою. Запобіжні заходи. Біля входу — двоє молодих чоловіків зі служби безпеки авіаперельотів перевіряють документи. Взявши в Натана його американський паспорт і квиток, змірявши його поглядом, почали задавати питання:

— Мета вашої поїздки? До кого ви їдете? Чи бували в Ізраїлі раніше? Чому у вас квиток з відкритою датою?

Кількість питань зростала, і Натан здогадався, що зараз так легко не відкараскається. Відповідав гранично зрозуміло і чітко:

— В Ізраїлі жили мої батьки і сестра. П'ять років тому вони переїхали до Канади. В Ізраїлі, у будинку престарілих, залишилась моя бабуся. Нещодавно в неї була операція. Ви розумієте, так? Чому в мене квиток з відкритою датою? Тому що не знаю достеменно, скільки часу там проведу: може, тиждень, може, місяць.

— Ви не американець, чи не так?

— Так, я народився у Литві. Єврей, але моя рідна мова — російська. Ще розмовляю литовською і, як ви встигли помітити, англійською.

— О'кей, о'кей. Ким ви працюєте?

— Я не працюю. Вірніше сказати... Я — письменник.

Він замовчав. З якого дива раптом він так розпинається перед цими двома самозакоханими індиками, які зображують з себе суперагентів? Адже зрозуміло — він їм просто не сподобався. Не сподобався, і крапка. А вже до цього, першого почуття звичайної людської неприязні, що її іноді помилково приймають за професійне чуття, можна додати і цілу купу раціональних пояснень.

А може, дійсно є щось підозріле в цьому худорлявому, невисокому чоловікові сорока років на ім'я Натан Армел? Вдягнений, правда, звичайно і за сезоном: у джинси і куртку. Чорне густе волосся зачесане назад. Але якийсь він не такий. Хоча і посміхається не нахабно, не на весь рот, а якось по-доброму, навіть сумно. Але дуже дивна задумливість на його обличчі, якась відчуженість у погляді його сірих очей. І без шапки.

— Чи знаєте ви які-небудь єврейські свята?

— Звісно, що знаю: Песах, Ханука, Йом-Кіпур.

— Що ви знаєте про Йом-Кіпур?

— Хлопці, ви що, екзаменуєте мене на знання іудаїзму? Може, ще й рабина сюди покличемо? — він провів пальцем по своєму тонкому носі з горбинкою. Хмикнув. «Все, зараз вони мені влаштують».

І був правий. Невдовзі, роздягнений до поясу і босоніж, він стояв на гумовому килимку у якомусь підземному бункері славнозвісного аеропорту. Працівники служби безпеки ретельно перевіряли всі його кишені, обмацували підкладку куртки, навіть пряжку ремня, копирсались у його речах.

«Пригоди почалися вже в аеропорту. Символічно».

Однак все обійшлося: в нього не знайшли ані бомби, ані пістолета. Вибачившись за спричинений дискомфорт, побажали щасливої дороги.

Зареєструвавши квиток, він зупинився біля митниці. Там, біля металевих детекторів у формі підкови, загальне хвилювання сягало свого піку. Там — і останні поцілунки, і сльози, і прощальні змахи рук. Боже ж мій! Скільки маленьких і великих трагедій відбувається на цьому клаптику митниці, у Нью-Йоркському аеропорту «Кеннеді», як, власне, і в будь-якому іншому міжнародному аеропорту...

Глава 2

В Ізраїлі перед цим він був двічі, нетривалий час гостював у рідні. Востаннє — п'ять років тому, перед їхнім переїздом до Канади. Навіщо летів цього разу? Дійсно відвідати бабусю Лізу, яка нещодавно зламала шийку стегна і перенесла операцію. Мала летіти мама, але сестра Светка у Канаді щойно народила третю дитину, страждала на сильну

післяпологову депресію, і мати з батьком їй були потрібні у поміч. Тому мама попросила Натана злітати в Ізраїль і «морально підтримати бабусю». Запропонувала оплатити дорогу і знайшла через знайомих квартиру, де він міг би зупинитись.

Він погодився. Чому б і ні? У Литві нещодавно надрукували його нову книжку, перекладену на литовську мову, а у Нью-Йорку він підписав контракт з американським видавництвом на видання збірки повістей в англійському перекладі. Він щойно закінчив новий роман. Потрібен був відпочинок. Треба було відірватись від роботи, обміркувати нові задуми.

Була ще одна делікатна, але досить вагома причина для цієї поїздки. Його дружина Аня ніяк не могла завагітніти. Не виходило. Не перший рік вони намагалися; стільки було витрачено нервів, коштів! Ходили по різних лікарях, Аня перенесла дві легкі операції, котрі нічого не дали і без яких, скоріш за все, можна було обійтись. Робила різноманітні тести, приймала пігулки. Марно. Лікарі і самі напевне не знали, в чому причина її безпліддя.

Зробили спробу штучного запліднення, яка з'їла більше половини їхніх заощаджень. Знову даремно. Залишався останній варіант: теж штучне запліднення, але у пробірці, за найновітнішими технологіями. Однак така процедура у Штатах коштує дуже дорого, і гарантій ніхто на дає. А в Ізраїлі, кажуть, для громадян країни таку процедуру роблять безкоштовно.

Аня, попри всю свою любов до Америки (батьки привезли її в Штати, коли їй було сім років), дізнавшись, що в Ізраїлі безкоштовно роблять штучне запліднення, була згодна і на переїзд. Натан чіткої

думки щодо цього не мав. Але погодився ще раз поїхати в гості і розвідати про все на місці.

Одним словом, все якось склалось на користь цієї поїздки.

А як же щодо Єлизавети Марківни, яку Натан майже завжди називав баба Ліза і дуже зрідка — бабуся? Чи хотів він насправді її відвідати? Чесно кажучи, ні.

Він вважав, що баба Ліза ніколи не дарувала онуку тої любові, на яку він заслуговував. От буває таке: єдиний онук, якого назвали на честь її загиблого чоловіка. В дитинстві був чемним хлопчиком, із кучерявим волоссям і ямочками на щоках.

Але чомусь баба Ліза взагалі не зважала на його ямочки і кучерики. Все своє кохання вона віддала молодшій онучці. Для Светки у баби Лізи знаходились найніжніші слова — і «родзинка», і «намистинка».

Якось вона подарувала онучці рояль — новий, німецький. Сама водила її до музичної школи. Коли Светка грала на роялі Моцарта або Шопена, вдома перед гостями або у музичній школі на концертах, баба Ліза майже завжди плакала від милування. Тривалий час Натана дратували ці сльози. Може, тому, що сам він музичного слуху не мав, на музичних інструментах не грав і під час тих концертів сидів десь у кутку.

Але одного разу, під час чергового такого концерту, баба Ліза раптом повернулася до нього і якось дивно подивилась йому в очі. З таким виразом, що Натана взяли дрижаки. Він відчув, що не гра «родзинки», а божественні звуки Шопена торкнулися її душі, розворушили в ній щось таємниче, може бути, повернули у минули чи прочинили щось у майбутньому. Мабуть, цілу вічність вона дивилася

на Натана, навіть не витираючи сліз зі своїх напудрених щік. Цей день не забути.

Концерт, між тим, скінчився, звуки затихнули, сльози на щоках баби Лізи висохли. Життя побігло далі своєю чергою.

Можна спробувати пояснити і з точки зору психології, чому у серці Єлизавети Марківни було так мало місця для онука: він їй нагадував її першого чоловіка, і не лише зовнішньо.

Дід Натан теж був з категорії «шукаючих». Вивчився на архітектора, але чомусь серйозно захопився театром, навіть поставив якусь п'єсу. Театр, однак, закрився двадцять другого червня сорок першого року. Через два дні у Вільнюсі почалися розстріли євреїв, ще стихійні, а вже через тиждень у Понари поїхали набиті євреями вантажівки, які охороняли німецькі автоматники...

Єлизавета Марківна встигла поїхати з чотирирічною донькою (майбутньою мамою Натана) за день до окупації Вільнюса, а її чоловік залишився. Хоча міг поїхати разом із нею. За її словами, він збирався організовувати підпілля і воювати. Романтик!

Згадуючи свого першого чоловіка, Єлизавета Марківна завжди сумно і, як здавалося Натану, з деяким докором хитала головою. Іноді називала його «несерйозною, непутящою людиною». Мовляв, кому була потрібна його смерть? А погодився би поїхати із нею — може б, і вцілів...

Цікаво, що ще з дитинства, нічого не знаючи ні про іудаїзм, ні про Каббалу, яка стверджує, що повертаються і вселяються в нові тіла душі тих, хто з якоїсь причини не зміг виконати свою місію на землі, Натан завжди відчував в собі присутність чиєїсь іншої, дуже рідної, але все ж

таки не його власної, душі. З роками, щоправда, це почуття стало не таким гострим...

Так от, повертаючись до психоаналізу: Натан-онук нагадував Єлизаветі Марківні її «непутящого» першого чоловіка, якого вона, не дивлячись на свої наступні два заміжжя, продовжувала любити. Два її інших чоловіка були людьми «путящими», поважними: один — заступник начальника таксопарку, другий — директор ательє з пошиття одягу. Обидва померли відносно рано, від хвороб. І бабі Лізі, наче її переслідувала зла доля, довелося тричі овдовіти. За кілька років до еміграції в Ізраїль вона познайомилася і зійшлася з полковником артилерії у відставці, ветераном війни, увесь кітель в орденах. Але діти полковника уїхали в Америку і потягнули тата із собою, не зважаючи на всі його благання залишити його з «Лізенькою».

Вона ніколи не знімала золотий перстенець з маленьким рубіном з безіменного пальця лівої руки. Як удовиця. Попри всю свою любов до ювелірних прикрас, в нових заміжжях ніколи більше не носила обручку. І прізвище діда Натана, яке вона колись взяла собі, теж не міняла. І весільну їхню світлину завжди тримала у рамочці на видному місці. І жодних інших світлин із «путящими чоловіками» онук ніколи в неї не бачив.

Онук, на погляд Єлизавети Марківни, також був несерйозним і непутящим. На такого, як він, вона вважала, не можна покластися. Такі або гинуть наглою смертю, або потрапляють за ґрати.

Вона одвічно підозрювала Натана у намірах скоїти щось непристойне. Наче відсувала фіранку його душі і заглядала всередину: «Нумо-нумо, зараз подивимось, що там за бісики». Віддаймо їй належне: вона завжди безпомилково могла вгадати, коли онук

симулював хвороби, щоби прогуляти школу, коли (як воно сказати м'якше) заглядав у батьківські гаманці і знаходив там «зайві» дрібні гроші, у яких схованках ховав цигарки. Все це його до біса дратувало. Таке слідкування! Така підозрілість!

Коли у дев'яносто першому крихітна Литва виривалася з кривавих тенет Радянської імперії і по старій бруківці Вільнюса знову поперли танки, а вільнюські міліцейські спецпризначенці і снайпери на дахах за наказом з Москви відкрили вогонь по мирних мешканцях, баба Ліза примчала додому і почала вимагати, щоби батьки негайно зачинили всі двері і вікна. «Він же піде до телевежі і там загине! В нього є зброя, він десь ховає зброю!» — кричала вона, як завжди, правильно вгадавши плани Натана, тодішнього другокурсника університету. Щодо зброї, щоправда, помилилася. Де він міг її взяти? Але до телевежі пішов...

А може, причина їхньої обопільної нелюбові була в тому, що вони з бабою Лізою були наче представники різних світів? Натан — друг вільних муз, а Єлизавета Марківна — бухгалтер — служитель холодних цифр. Ситий голодного, так би мовити...

Як би там не було, у своєму серці Натан все життя плекав образу на бабу Лізу. І у тому, що бабуся залишилась одна в Ізраїлі, у будинку престарілих, винним себе не вважав. Адже вона так багато віддала не йому, а онучці: окрім любові — і квартиру свою, коли Світлана вийшла заміж, і гроші їй завжди підкидала, і допомагала ставити на ноги дітей. І рояль.

***

Бабу Лізу він, звісно, відвідає. Але важливіше — дізнатися про можливість для них із Анею зробити штучне запліднення. Адже все

далеко не просто: потрібно отримати ізраїльське громадянство, оформити медичну страховку, знайти лікарню, де це роблять — дітей у пробірках. А як бути з житлом? З роботою? З мовою? Невже знову кудись їхати, все починати спочатку?

От як буває: одному Бог дає дітей, іншому ні. У Светки вже третя дитина народилася, до того ж незапланована. В кожній країні — по дитині: перша — у Литві, друга — в Ізраїлі, третя — у Канаді. Аня ж на що лише не згодна, щоби стати матір'ю. А не дає Бог.

Не так давно вони були на прийомі у чергового репродуктолога, відомого в Нью-Йорку спеціаліста в цій галузі. Навіть не дослухавши їх до кінця, лікар-світило взяв аркуш паперу і калькулятор. І погнав стукотіти по кнопках, розповідаючи, за яку процедуру дає знижку і на скільки відсотків, а за яку — знижку не дає. І все записував цифри у стовпчик, щось додавав, вираховував відсотки. А стовпчик зростав, зростав, стаючи колоною, і лінзи окулярів відомого лікаря поблискували.

Наприкінці прийому вручив їм аркуш із кінцевою сумою, від якої в обох потемнішало в очах. Просив не тягнути із відповіддю, тому що в нього — черга, все розписано на півроку наперед.

На вулиці Аня розревілася. А Натан розсердився, повернувся до кабінету того лікаря-бухгалтера і розірвав аркуш з калькуляцією перед його носом. Гроші грошима, але ж не можна так відверто, не ковбасу все ж таки продає!

Такі почуття можна зрозуміти. Але проблему це не вирішило.

З'їздили з Анею і на могилу відомого хасида — ребе Шнеєрсона, що на кладовищі у Квінсі. Вважається, що дух величного любачівського ребе може творити дива. Потрібно залишити на могилі

записку і помолитись. Говорять, що свої прохання по факсу та електронній пошті туди шлють євреї зі всього світу. Сотні прохань на день!

На кладовищі, біля склепу, знаходився і невеличкий будинок, де факс і комп'ютер, які приймали онлайн-прохання. В тому ж будинку — молитовня і їдальня. Як це часто-густо буває у євреїв — все в одному місці.

Вдвох з Анею вони увійшли до склепу. Незважаючи на пізній вечір, тут було немало відвідувачів, чоловіків і жінок різного віку. Натан написав своє прохання і кинув папірчик ближче до надгробку, біля якого лежало багато згорнутих папірців. Зібрався уходити. Аня накрила голову косинкою, взяла до рук молитовник.

І така вона була прекрасна у своєму відчаї, у своїй мольбі, що, дивлячись на дружину, Натан якось по-новому полюбив її. Подумав тоді, що заради неї ладен їхати не лише у Квінс на кладовище, а і до дідька в зуби.

До речі, поки Аня молилася, Натан у сусідньому будинку вже пив горілку «Смірнофф» із хасидами. В них, виявляється, було якесь свято. А коли у євреїв свято, то потрібно співати і гуляти, хоча б і на кладовищі. Вийшовши зі склепу, замислена Аня знайшла свого чоловіка підпитим, що танцював, обійнявшись із хасидами. Всі разом присідали, викидали колінця і завзято вигукували: «Машиах! Машиах!...»

Так, дух любачівського ребе допоміг гарно розважитись того вечора. Але з дитиною — на жаль, ніяк. І грошей на нові медичні експерименти в них вже не було.

А роки ж летять. Ані вже тридцять вісім. Годинник «тік-так, тік-так». Аж у вухах дзеленчить.

Глава 3

Єлизавета Марківна могла поїхати до Канади разом із ріднею, але вирішила залишитись в Ізраїлі. Попросила допомогти їй скласти і віднести до будинку престарілих речі.

Дивно, звичайно: донька, зять, онуки, правнуки. І начебто ніхто не винен у тому, що бабуса залишилась сама. Всі мають свої поважні причини, всіх можна зрозуміти. Але так і спадає на думку: баба з возу...

Пояснюючи таке своє рішення, баба Ліза запевняла, що у будинку престарілих їй зможуть забезпечити прийнятні умови життя, необхідний догляд, медичне обслуговування тощо. Проте, окрім цього, так би мовити, офіційного, існувало ще й інше пояснення — істинне: Єлизавета Марківна жаліла своїх доньку та онуку, не хотіла там, у Канаді — на новому місці і в чужій країні — стати для них тягарем. І хоча була жінкою примхливою, що вимагала підвищеної уваги до своєї персони, але коли необхідно було зробити важкий, страшний крок — відрізати по живому, Єлизавета Марківна цей крок робила. Вона була людиною вчинку. Реалістка за натурою, ілюзій не плекала, знала, на що іде, обравши для себе будинок престарілих.

Вона любила повторювати: коли потрібно, справжня жінка має вміти закривати своє серце.

Мама, звичайно, відчувала через це докори сумління. Вибачалась і перед Натаном, казала, мовляв, бабусі там буде краще. Раз на рік потім їздила її навідувати до Ізраїлю, на тиждень чи два.

Натан опинився в Америці, ще коли вся родина залишалася у Литві. Чоловік сестри у Вільнюсі відкрив свою комп'ютерну фірму, бізнес пішов, ні про яку еміграцію він і чути не хотів.

А Натан поїхав у Нью-Йорк за студентською візою, з четвертого курсу філологічного факультету. Їхав не назавжди, лише на рік. Але невиразне передчуття, що він залишиться в Америці, не полишало його душі.

Незабаром на чоловіка Светки у Вільнюсі наїхали, почали вимагати гроші і поставили на «лічильник». До Ізраїлю їм тоді ледь не бігти довелося. Але в Ізраїлі їм вперто не подобалось, і через деякий час вони переїхали до Канади.

Таким чином і розлетілася родина по світу...

Раз на рік Натан дзвонив в Ізраїль, вітав бабусю з днем народження. Вона нічого не знала про його життя в Америці. І він і не намагався просвіщати її щодо цього. Запитував про те, про що зазвичай питають старих: як спиш, який апетит, що болить? Через кілька хвилин, коли перелік цих традиційних питань добігав кінця, Натан подумки підбирав слова прощання, наостанок бажав бабусі здоров'я, обіцяв дзвонити частіше. Бувало, щоправда, і таке, що забував привітати бабу Лізу навіть і з днем народження. Тоді мама дзвонила йому з Канади і вимовляла йому: мовляв, не добре це — бабуса ображається.

Глава 4

До цього він ніколи не бував у будинках престарілих. Не доводилося. Зараз очікував побачити щось похмуре, гнітюче.

Нічого подібного! Жодних тобі темних кімнат і щільно закритих штор. У просторій світлій залі за столиками сидять старенькі (бабусь приблизно вдвічі більше; статистика, виходить, права — вік чоловічий коротший за жіночий). Грають у карти, читають, розмовляють. Дивляться телевізор. Доглянуті, причесані.

І за одним зі столів, обличчям до входних дверей — баба Ліза. Майже не змінилася за п'ять останніх років. Вражаюче, Єлизавету Марківну у її вісімдесят вісім років можна було легко впізнати по світлинах п'ятидесятирічної давнини. Є такі обличчя — незмінні. Хоча така незмінність часто відноситься до типу облич грубих, наче виструганих рубанком.

А в Єлизавети Марківні риси тендітні. З її обличчям природа працювала не рубанком, а тонкими ювелірними інструментами, дбайливо знімаючи кожну зайву крихточку, щоб досягнути такої красивої похилої чола, широкого розрізу очей і м'якого підборіддя. Хіба що носик в неї був трохи смішний — гулькою.

Її обличчя, звичайно, зараз було у зморшках, але абсолютно не в'яле. Чарівний бантик вуст. Щоправда, через старість нижня губа почала виступати вперед, і від цього обличчя набуло виразу деякого невдоволення. Але очі, які Натан завжди порівнював із двома стиглими вишнями, залишались яскравими, навіть попри наявність штучного кришталіка в одному з них і періодичний кон'юнктивіт.

Волосся її було геть сиве. І без завивки. До сих пір не міг уявити собі бабу Лізу з непофарбованим волоссям і без перманенту.

О-о, ці красиві слова з жіночого світу! Слова, що колись лунали з вуст баби Лізи і чомусь дуже хвилювали серце хлопчика Натана одним лише своїм звучанням: манікюр, косметика, ательє, фасон...

Єлизавета Марківна — саме вона, і ніхто інший, навіть не мама, котра своїй зовнішності приділяла небагато уваги, — колись відкрила для Натана цей чарівний світ, де жінки — у перманенті, у манікюрі, у фасоні. Деякий час він плутався і не міг розібратись у значеннях цих чарівливих слів.

Баба Ліза у велюровій сукні з ательє, з каштановим пишним волоссям, хоча і ходила смішно своїми коротенькими ніжками, уривалася прекрасною дамою у світ Натана-онука.

А слідом за нею дріботів чоловік — який-небудь нещасний заступник директора.

Чимось вони — її чоловіки, офіційні і громадянські, незважаючи на всі відмінності, були схожими. Вони нагадували її слуг, пажів з її почту. І цей бік бабусиної натури для Натана завжди залишався найзагадковішим.

Чоловіки Єлизавети Марківни покійно терпіли всі її примхи. Здавалося, вони були навіть щасливі мчати, скажімо, в магазин о сьомій ранку, аби «купити Лізочці свіженький сирок». І якщо баба Ліза вирішувала, що той сирок несвіжий — а таке траплялось не один раз — чоловікові доводилось шукати «свіжий» чи не по всьому місті.

Всі чоловіки однаково називали її «Лізонькою» чи «Лізочкою». Дивилися на неї, як на богиню, знизу вгору, хоча вона була невеличкою на зріст. Самі прибирали квартиру, займалися господарством. Пригадую, її останній чоловік — полковник артилерії у відставці — на схилі років навіть почав писати вірші, всі присвячені «Лізочці». Важко було повірити, що бувшого військового, який все життя читав лише газети та статuti військової служби та ще, може, якісь статті про балістику, раптом потягнуло на лірику. До того ж, писав це не для

«публічного читання», а лише для Лізочки. Просив, щоб вона нікому з рідні та близьких про це не казала...

Чим же вона так зачаровувала чоловіків? Якому гіпнозу їх піддавала? Одного разу Натан помітив, як Мирон Сергійович — той чоловік, що директор ательє, проходячи за спиною баби Лізи, яка сиділа за столом, раптом спинився і обережно змахнув з її плеча пушинку, що влетіла до кімнати через вікно! Дослівно, як у прислів'ї: здувати кожну порошинку, як з королеви.

Але коли приходила біда, вона вставала зі свого трону, знімала корону, відкладала вбік свій «сирок» і, засукавши рукави по лікті, як остання наймичка, доглядала за хворим чоловіком. Сама бігала по магазинах на край Вільнюса, витрачала, не рахуючи, гроші на лікарів і ліки, вилизувала до блиску квартиру, виводила хворого на прогулянки, міцно тримаючи його під руку, як би важко це не було для неї. Жила лише чоловіком, ним одним, аби лише видерти його з лабет хвороби. Боролася заповзято...

***

Зараз вона сиділа у кріслі-каталці, поклавши праву руку на стегно, де у місці зламаної кістки тепер був вставлений титановий штир і накладені шви.

Вона відразу упізнала Натана, побачивши ще здалеку, як він йшов по коридору з букетом квітів. Злегка підняла голову і зняла окуляри.

— Здрастуй, бабусю, — нахилившись, він поцілував її у щоку.

— Здрастуй. Ось тобі стілець, сідай, — вона вказала на стілець, що стояв поруч. — Не думала, що ти приїдеш. Не чекала.

— Я теж, на правду, не збирався. Але все ж таки вирішив тебе

навідати.

— Дякую... Це ж треба було такому трапитись, а-ах!.. Йшла коридором, раптом запаморочилося в голові, в очах потемнішало, і я — на підлозі, з поламаною ногою. Відвезли в лікарню. А в той день був теракт, в лікарню привезли поранених. Тому мені ще довелося чекати до ночі, поки прооперували всіх важких... Треба кудись поставити квіти. Су-ро! Су-ро! — покликала вона, і через кілька хвилин біля них стояла медсестра.

— Це мій онук Натан. Пам'ятаєш, я тобі розповідала про нього. Дай-но нам якусь вазу для квітів.

— Зараз щось знайдемо. Добридень, — привіталася вона із Натаном. — Ви молодець, що приїхали, не злякалися. У такий то час — другий теракт за місяць!

Невдовзі на столі стояла ваза із квітами. Очі майже всіх стареньких у залі із заздрістю і цікавістю спрямовані були на них: на бабу Лізу з онуком і на квіти.

— Ти надовго приїхав?

— Не знаю, в мене квиток з відкритою датою. Думаю, тижня на два, може, трохи більше.

Вона замовкла. Погладжуючи своє напудрене підборіддя, дивилася перед собою. Намагаючись осягнути розумом почуте. Така складна категорія часу з його відносністю: два тижні! Це ж так довго — як два століття! Або ж: це так швидко — наче дві миттєвості...

— Ну що ж, побачиш, як живе твоя бабуся-каліка. Відтепер я назавжди прикута до інвалідного візку. Навіщо потрібне таке життя, коли тебе возять на каталці? Ох, як болить!

— Не плач. Дай Бог, ще встанеш.

— Ні, ні! Все, відспівала вже своє... — вона дістала з кишені білу носову хусточку і піднесла її до очей.

Щоб не бачити, як вона плаче, Натан відвернувся. Йому стало незручно. Причитування баби Лізи — не новина для нього. Але завжди знав: при потребі вона зможе зібрати волю в кулачок, і, «закривши своє серце», зробить будь-яке диво.

Але цього разу баба Ліза явно не жартує. І взагалі, зараз він не впізнавав її — якась безвольна, надломлена, нещасна.

— Як ти живеш? Чим займаєшся? — запитала, трохи заспокоївшись. — Пам'ятаю, деякий час ти працював перекладачем.

— Так, багато чого довелося спробувати. Працював і судовим перекладачем, і журналістом на радіо «Свобода». Та це все позаду. Зараз я — письменник. В Америці, Росії і Литві видають мої книжки.

— Хм-м... Все ж таки добився свого. Чесно кажучи, я завжди сумнівалася, що письменництво для тебе — то серйозно. Вважала, що в тебе в голові вітер віє і що ти не знайдеш свою дорогу у житті. Твій батько, пам'ятаю, радив, щоби ти пішов його стопами і став педіатром. Але ти нікого не хотів чути. А де твої книжки? Чому ти їх не приніс? Завтра ж принеси! Фейго, — звернулася вона до старої зі скуйовдженим волоссям, що сиділа поруч. — Це мій онук Натан Армелль, відомий письменник. Ти, Фейго, собі не уявляєш, який він обдарований. Книжки завжди читав, не відриваючись. Пам'ятаю, як ще дитиною ховався під ковдрою з ліхтариком і читав. І, головне, вірив в те, що написано в книжках, тому він завжди втрапляв у різні пригоди, — вона розповідала голосно, щоб чуло якомога більше присутніх у залі.

І насправду — багато старих жадібно ловили слова баби Лізи і пильно дивилися на Натана. Мабуть, знали, що до баби Лізи приїхав онук з Нью-Йорку. Але те, що він — відомий письменник, для них було новиною.

Фейга, покивавши головою, промовила:

— В мене також є син. Він — вчений, математик. Працює у Єрусалимському університеті. Зараз він дуже заклопотаний і не може прийти до мене. Але незабаром прийде, і я вас познайомлю. Ви обов'язково маєте з ним познайомитись.

— Потім, потім розповідатимеш про свого сина, — перепинила її баба Ліза і знову звернулася до Натана. — А як в Америці живе твоя дружина?

— Аня працює помічницею адвоката. Живемо з нею душа в душу. Все наче й добре, шкода лише, що дітей в нас немає. Не виходить. У Светки, бачиш, вже третя дитина народилася, канадець. А в нас і єдиної немає... — подумав, чи варто розкривати бабі Лізі їхні плани можливого переїзду до Ізраїлю.

Єлизавета Марківна уперла в нього суворий погляд:

— Аня робила аборти?

— Ні, правда, не брешу...

Вона стиснула плечима:

— Що ж поробиш? Треба сподіватись і просити Бога. Може, й дасть.

Помовчали.

Приблизно за кілька годин Натан зібрався уходити. За цей час він і до кімнати баби Лізи встиг зазирнути, і відвіз її у кріслі-каталці до їдальні. Поговорили про рідню в Канаді. Що ще?

— Добре, ба, я піду. Побачимось завтра.

— Залишся зі мною ще трохи. Хоча б на півгодини, — тихо попросила вона. — Будь ласка...

Глава 5

Протягом тижня він відвідав лікарню, де роблять штучне запліднення, зайшов і в агенцію, яка займається новими іммігрантами.

Загалом все виглядало цілком можливим. Операції зі штучного запліднення в Ізраїлі роблять — такі самі, як і в Штатах. Але на відміну від Америки, де ця процедура коштує величезні гроші, в Ізраїлі для громадян країни це роблять безкоштовно. Гарантій на успіх ніхто не дає і тут, але показники високі, не нижчі за американські.

Формально для них з Анею переїхати і стати громадянами Ізраїлю жодних перепон немає. В Ані — тато українець, мати — єврейка. За законами іудаїзму Аня — єврейка.

Тож приїздіть на історичну батьківщину, отримуйте громадянство. І чи не наступного дня ідіть собі до лікарні на обстеження. Плодіться і розмножуйтесь, як наказав Всевишній. Хоча й у пробірці, яка різниця?

... Натан гуляв вулицями маленького містечка Афули. Пив каву. Купував знамените афульське, кажуть, найсмачніше у світі насіння.

Милувався краєвидами Ізраїльської долини. Вдень понад долиною ширяли дельтаплани, що злітали з верхів'їв Галілейських гір у небеса, туди, куди линуть яструби.

Неповторна картина — лелечі зграї, що кружляють біля гори Фавор. Цю знамениту гору добре видно з багатьох місць у Афулі, навіть з вікон у кімнаті баби Лізи. До Фавору з міста можна дійти пішки приблизно за годину. Гора засаджена старими туями і

кипарисами; здалеку вона має вигляд високої темної шапки ідеально округлої форми, яку наче трошки підняли над землею.

Чомусь притягує до себе ця гора все навкруги: і зачаровані погляди людей, і ширяючих птахів, і хмари. Сплітаючись навколо вершини у кільце, хмари згущаються і повільно осідають, обгортаючи всю гору, до самої її основи. І здається, що вже нікуди вони не упливуть...

Стоячи на одному з пагорбів, Натан часто любував і краєвидами нічної долини у блакитних вогниках арабських селищ.

А на світанку, о пів на п'яту, з мінаретів муедзини скликали правовірних до молитви, і сумливі звуки «Алл-лла-а... ак-ба-а-а...» розносилися навкруги. Мешканці міста напевно звикли до цих вранішніх стогонів і спали, жодним чином на них не реагуючи, а бідний Натан просинався і після цього заснути вже не міг.

Він приймав душ, вдягався і відправлявся тинятись вулицями.

Важким листям хляпали пальми. Гігантські кактуси були порізані якимись написами на івриті та російською. На ранкову молитву до синагог йшли хасиди у чорних лапсердаках і капелюхах, несучи під пахвами книжки і мішечки з молитовним приладдям. Дріботів до мечеті мусульманин у халаті і фесці, хляпаючи сандалями по курній дорозі. Солдати в зеленій уніформі і напівчоботах, позіхаючи, виходили з під'їздів будинків, йшли до автобусних зупинок, тягнучи автомати і речмішки.

Вкотре Натан намагався уявити собі, що живе в Ізраїлі. Намагався уявити, як вони переїдуть сюди з Анею. Знімуть квартиру, обов'язково вікнами на Фавор. Щоб з його кабінету було видно і долину у танучому тумані, і зграї птахів у небі, і хмари, що обгортають гори.

І нехай на світанках стогне муедзин. І дзвенять дзвони у соборах. І часто виють сирени поліцейських машин. І цілодобово гримить музика у будинках арабів і гірських євреїв. І в магазинах ошуковують на гроші. І безбожно обманюють таксисти...

Після багатьох років життя у Нью-Йорку ізраїльське життя тепер здавалася Натану надто провінційним, трохи комічним у своїх безпомічних намаганнях у всьому наслідувати Америку.

Краєвиди з Фавором, звісно, гарні. Але як же дратує ця безкінечна балаканина всіх зі всіма навколо! Повсюдні спроби ошукати заради одного нещасного шекеля! Нестерпна спека вдень! Сміття. Всюди потрібні хабарі, подарунки, знайомства. Схід.

Гуляючи курними вулицями, приглядаючись до перехожих, заходячи на базари, в банки або духани, заводячи випадкові розмови з офіціантами і продавцями, Натан вкотре ловив себе на думці, що його тягне додому. І не помітив, як Нью-Йорк став для нього рідним містом.

Глава 6

— Привіт! Лаба дена!¹ Шалом! Молодець, Натику, що подзвонив.

Скільки ж років пройшло відтоді, як ми не бачились?

— П'ять.

— Оце так! А ти, чувакасе², майже не змінився за ці роки.

— Ти також. Лише, дивлюся, з'явилися зморшки на чолі.

— Так, брате. В нашій країні сам бачиш, яке життя. Балаган! Все на нервах.

Вони поплескували одне одного по плечах, посміхались. Томас — на зріст трохи вищий за Натана і ширший в плечах. Він був у шортах і футболці. У руці тримав сонцезахисні окуляри.

— Присядемо тут чи ти хочеш піти у більш серйозне місце? — запитав Томас. — До ресторану чи стріпклубу? В нас тут все це також є, не гірше, ніж у твоїй Америці. Знаєш, що сказав Бен-Гуріон, коли до нього прибігли перелякані міністри з новою, що в Єрець Ізраель — на Святій Землі! — заарештовано перших бандитів і проститутток?

— І що ж сказав Бен-Гуріон?

— Сказав: Барух Ашем, слава Богу! Значить, Ізраїль став нормальною державою. В нормальній країні, каже, мають бути не лише свої праведники, але й свої злочинці. Ось так. Добре, то де ж ми приземлимося?

— Краще поки що обійдемося без ресторанів та стріпбарів. Он є зручне місце, — Натан кивнув у бік кав'ярні неподалік, і приятелі пішли туди.

Томас — друг дитинства і юності, у Вільнюсі жили в одному п'ятиповерховому будинку, вчилися в одному класі. Батько Томаса литовець, мати — єврейка. Зовнішністю Том схожий на батька: такі ж простуваті риси обличчя, світло-русяве волосся, елегантні вуса. Але темперамент в нього не у врівноваженого, флегматичного батька, а в матір: такий же, як і вона, діяльний, з живим розумом.

Том — практичний і хитруватий, в Натані він завжди цінував прагнення до витонченості в усьому, яке часом доходило до самозамилування, а також його любов до незалежності. Колись вони були вірними друзями. Том був ладний за Натана і у вогонь і у воду. Захищав Натана від антисемітів-старшокласників, через це не раз був

битий. Після школи Том закінчив автодорожній технікум. Але за фахом працював недовго і подався у комерцію: намагався щось продавати, поки не зв'язався з якимось аферистом, який збував крадені автомобілі. Його арештували, він посидів у слідчому ізоляторі, на щастя, від в'язниці якось відкараскався. І поїхав із батьками до Ізраїлю.

Зараз живе у Хайфі, де вони і зустрілись.

... На столику стояли два келихи з холодним пивом, у блюдцях поблискували оливки.

— Ти надовго в наші краї? — спитав Том.

— Не знаю. В мене квиток з відкритою датою. Планував на два тижні. Та бабуса стала плакати, просить, щоби побув із нею. Мабуть, залишусь ненадовго. Шкода її.

— Це скільки ж бабі Лізі років вже? А з головою в неї все в порядку? Оце жінка, поважаю! Хоча вона й не любила мене ніколи. Пам'ятаєш, як вона колись втрутилася і поламала мій роман з твоєю Светкою? Та-ак... Питаєш, як мої предки? Слава Богу, все о'кей. Батько має підробіток — допомагає одному арабу встановлювати кондиціонери, мама приглядає за дітьми в ортодоксальній родині. Вони зараз відправились у круїз по Середземному морю, шкода, що ти не побачився із ними. А як твої у Канаді?

Розпитування про рідню чергувалися зі спогадами дитинства і юності.

— А пам'ятаєш «угоду століття»: як ми виміняли твій магнітофон на мотоцикл? Потім їздили на ньому навколо будинку вночі без глушника, і сусід погрожував викликати ментів. А ми йому: «Атсипрашау, вибачте, чувакасе, та в мотоциклі двигун геть старий»... А пам'ятаєш, як ми пішли у похід, напилися і вирішили перепливти

Неман? Ти ще був п'яний і сварився з капітаном якогось корабля, прямо на фарватері, мовляв, тобі плавати заважають. Ха-ха-ха!..

— Так, була така історія...

— Я чув, що ти став письменником. Це правда?

Натан покривився: у будинку престарілих у баби Лізи всі просять його книжку з автографом. Старенькі з Аргентини і Румунії, які не знають ані російської, ані литовської, і майже не володіють англійською, — навіть вони просять. Рабин, який приходить в будинок престарілих по п'ятницях, аби запалювати там свічки і читати суботню молитву, дізнавшись, що Натан — письменник, теж попросив в нього книжку. І медсестри, і санітари. Одним словом, баба Ліза «розкрутила» свого онука. Не сходячи з місця.

Офіціантка з бару, де він частенько вранці п'є каву, вчора спитала: «Ви — Натан Армелль?» Виявилось, вона читала його роман і впізнала Натана по світлинці на книжці. І розповіла про це подружкам-офіціанткам. Отак приходить земна слава...

— Так, пишу, псую папір... Розкажи краще про себе. Чим займаєшся?

Том повернув усміхнене обличчя до сонячних променів, знову вдягнув сонцезахисні окуляри. Те, що Том постійно то знімав, то вдягав окуляри, трохи дратувало Натана. Так само, як дратувала його і нова звичка Тома постійно озиратись на всі боки. Наче він когось чекав або від когось ховався.

— Що про себе? Як і раніше, неодружений, дітей немає. Зараз маю деякий серйозний бізнес. Дуже небезпечний. Але дуже потрібний, — загадково відповів Том.

— Ну, зізнавайся вже.

Том помовчав, наче на щось зважуючись:

— А знаєш що? Ми з тобою, Нате, обов'язково маємо зустрітись ще раз. Дізнаєшся про мій бізнес. Тобі як письменнику це буде цікаво. Я ще ось про що думаю: чи не відпочити нам разом кілька днів на морі, в Ейлаті? Я давно збираюсь у відпустку. А зараз і привід з'явився. Можемо поїхати туди відразу після Дня незалежності. Згоден?

Глава 7

Натан продовжував вивчати життя у будинку престарілих.

Цей триповерховий будинок був розташований на краю міста. Поверх проживання залежав від стану здоров'я його мешканця.

На першому поверсі перебували ті, хто потрапив сюди після операцій і спочатку потребував підсиленого медичного догляду. Ці були «тимчасові». Багато з тих, хто потрапляв на перший поверх, через місяць-другий відновлювались і щасливо повертались додому.

Другий поверх — ПМП (постійне місце проживання) для тих, хто прийшов сюди доживати свій вік, довгий чи короткий — кому як судилося. Більшість мешканців другого поверху були відносно при здоровому розумі, могли самотійно пересуватись або хоча б самотійно їсти та пити.

Третій поверх — для найважчих, хто вже мало або взагалі нічого не розумів, кого годували з ложечки або через трубку і возили на кріслах-каталках. «Баклажани» — так називали цих нещасних.

Баба Ліза мешкала на другому поверсі. Проживши тут п'ять років, вважала себе ветераном.

Всі, хто на другому, звичайно, знали, що рано чи пізно опиняться там, нагорі. Якщо не помруть раніше «переїзду». Словом, вибір був

небагатий: або прямо на кладовище з другого, або — до «баклажанів», на третій. Переміщення на третій поверх багато хто сприймав як покарання набагато страшніше, ніж сама смерть. У всякому разі, такий висновок зробив Натан з їхніх реплік.

Тривав Пасхальний пост, закінчення якого більшість стареньких чекали з нетерпінням. Мучилися через те, що доводилося їсти мацу замість хліба. Маца хоча й символ, і колись сорок років рятувала народ від голоду в пустелі, але крихти забиваються під зубні протези. Яснам боляче. Тому доводиться ховати у кімнатах хліб і потихеньку носити загорнуті у серветки м'якушки до їдальні. За таке порушення, звичайно, обіду не позбавлять, хліб не відберуть і до «баклажанів» не відправлять. Медсестри роблять вигляд, що нічого не помічають. Їжте, бабусі й дідусі, на здоров'я. Аби лише тихо.

У залі постійно працює телевізор. Чомусь вибраний канал, де майже завжди транслують мильні опери: ізраїльські, мексиканські, російські, американські — з титрами на івриті. За титрами, що швидко мигтять, не всі можуть устежити. До того ж багато хто з мешканців цього будинку не знають івриту — володіють ідиш і мовою тої країни, звідки приїхали. Але це неважливо. Важливо те, що в телевізорі вирують пристрасті: там постійно хтось зраджує або хоче зрадити, хтось через ревності збирається застрелити або застрелитись, або зробити і те і інше.

Зранку, після сніданку, «кіномани» сідають біля великого екрану. Навряд пам'ятають, що відбувалось у попередній серії — хто від кого завагітнів, і чий чоловік збирався застрелити коханця чиєї дружини. Тим більше, що одна мильна опера після реклами матраців, автомобілів і горілки «Абсолют» змінюється на другу.

І тут, в цьому замкненому просторі, через призму мильних серіалів, виникає дивне враження, що там, на вулиці, вирує саме таке життя: з коханням, пістолетами, таємними побаченнями в готелях. Там зраджують, страждають, сміються. Там — фонтани, пляжі, ресторани. Там — все там.

А тут, по цей бік, — тиша. Непорушність. І лише два очікування: коли прийде відвідати хтось з родичів, зазвичай, донька або син. І коли прийде смерть.

А де вона — смертонька, заскочить мене? У моїй кімнаті? Або у залі, за столом? А як краще померти? Лежачи у ліжку, уві сні? Або сидючи у кріслі? От Абрам — помер у кріслі. Сидів у залі, оголосили, що вже час іти до їдальні, а він не встає. Вже ТАМ. Щасливчик.

Та не смійтеся, не смійтеся. Це все ж таки дуже важливе питання, одне з першорядних: де з нею зустрітись? Адже вона вже близько, вже в залі. Никає поміж крісел, штовхає каталки, чіпляє милиці і ціпки так, що вони з гуркотом валяться з ослаблених рук. Вона, погань така, тисне на груди, штовхає в спину, ставить підніжки, і ти падаєш на підлогу, ламаєш собі кістки. І ще — це в ній найогидніше — постійно регоче, регоче тобі в обличчя. І ніхто її не бачить, ніхто серед тих, хто сидить у залі. Вірніше, її бачить кожний, але ж тільки кожний бачить свою, свою прокляту, і нікому немає діла до чужої.

Спосіб, що допомагає, — це, як не дивно, непорушність. Треба завмерти. Тоді зміюка прошипить перед тобою і, обдурена, зникне на деякий час. Піде до тих, хто ще ворухиться, хто стрепехається. А я зможу спокійно додумати свою думку і знайти відповідь на найважливіше питання: яким же чином краще за все померти?..

В одному кутку зали у клітці — канарка. Насвистує собі, клює зерна. Ввечері о восьмій, майже за годинником, пташка, замовкнувши, ховає свою голівку під крило. Це — своєрідний сигнал. Тоді чергова медсестра накриває клітку темною тканиною і голосно повідомляє, що «робочий день скінчився».

— Лайла тов. Спати. Шлофн. Буенос ночес, — каже вона різними мовами, плескаючи в долоні, щоби розбудити тих, хто куняє або впав у дуже глибоку задумливість.

Позітхавши і побідкавшись, що час летить так швидко і що ще один день прожитий, ті зі стареньких, хто в змозі, піднімаються і, спираючись на ціпки або металеві ходунки, відправляються до своїх «квартир», як вони називають невеличкі двомісні палати. А неходячих відвозять.

Глава 8

Єлизавета Марківна повільно одужувала. Її нога, ще два тижні тому розпухла і посиніла після операції, поверталась до нормального стану: набряк зникав, зникали і мережива синців. Зняли шви. Рана загоювалась. І дух баби Лізи теж поступово відроджувався.

Прийшла фізіотерапевт — привітна ізраїльтянка. Запропонувала Єлизаветі Марківні свою професійну допомогу: «навчити її ходити з новою ногою», тобто допомогти піднятися з інвалідного візка.

Баба Ліза на цю пропозицію відреагувала дуже бурхливо. Почала чомусь плакати і ледь не вигнала бідолашну фізіотерапевтку. Вона би, мабуть, і пішла, але ж не розуміла, що говорить ця голосна старенька і чому так гнівається.

А скоріш за все, зрозуміла, але не уходила. Адже баба Ліза в неї не перша, кого доводиться піднімати з інвалідного візка. Зрозуміло, що будь-кому в такій ситуації було би непросто: і стегно ще трохи болять, і лячно до нього торкнутись. А раптом там штир зсунеться? А раптом рана відкриється? А як запалення почалося всередині? І доведеться ампутувати всю ногу! Але якщо не буду ходити, то й мозок швидко засохне, мозок у лежачих швидше відмирає, це баба Ліза знає добре, не перший рік на землі живе. І тоді переведуть нагору, до «баклажанів»...

— Ой! Як болять! Суро! Дай-но пігулку! — стогне баба Ліза, і медсестра з чергового посту відповідає, що зараз принесе.

— Ти хоча б спробуй стати на ноги. Ось побачиш — в тебе все вийде, — вмовляє її Натан.

— Хіба ти можеш зрозуміти мій біль? Де мені взяти сили у майже дев'яносто років, га? Я навіть коли руку піднімаю, то задихаюся від втоми. А тут — піднятися на зламану ногу! Ох, чому я не померла під час операції... А ти мене зовсім не жалієш. Навіть не можеш посидіти поруч зі мною п'ять хвилин. Вічно кудись збігаєш!

— То що ваша бабуся вирішила? Буде намагатися ходити чи ні? — Звертається фізіотерапевтка до Натана англійською. — Спитайте її.

Баба Ліза не потребує перекладача:

— Звісно, буду намагатися. Хіба в мене є інший вихід?

***

Сусідка баби Лізи — Фейга. Вона сусідка і в палаті і в їдальні, в залі вони теж сидять за одним столом.

Фейга — новенька тут, з'явилася кілька місяців тому. Вона огрядна, начебто вся набрякла. Рожевуваті мішки під великими

заплаканими очима. З головою в неї точно вже не все у порядку, але ще не до такого ступеню, щоб потрапити на третій поверх.

Волосся у Фейги скуповджене, верхні гудзики халату часто не застібнуті. Вона або сумна, або сердита. Хоча тямить і погано, але достатньо для того, щоб зрозуміти, що опинилася у будинку престарілих.

Кілька разів на тиждень до неї приходить донька. Доньці років шістдесят. Входячи до зали, широко і якось неприродньо посміхається всім — і медсестрам, і стареньким. Дуже голосно зі всіма вітається. Напевне їй непросто іти по цій залі під гострими поглядами всіх присутніх. Соромно. Тому і посміхається так.

Фейга відверто не любить бабу Лізу. Сидячи за столом, з якогось дива починає метати на неї грім і блискавку:

— Ти — стукачка! Енкавеесниця! Через тебе люди сиділи у в'язниці! А ще ти працювала бухгалтером: підробляла документи і брала хабарі!

— О, починається. Краще на себе подивись, що ти накоїла в своєму житті, — похмуро відповідає їй баба Ліза.

Натан здивовано дивиться на обох. Звідки Фейга знає такі подробиці з життя баби Лізи? Невже психічно нездорові люди мають здібності бачити минуле і передбачати майбутнє?

— А що я, що я? — голосно відповідає Фейга. — Я чесна. Я сиділа у таборі, їла баланду. Працювала у колгоспі. Любила чоловіків. Народжувала. Робила аборти. Я і зараз хочу любити чоловіків!

— О-о, Фейга хоче заміж! Ви чули останню новину? Фейзі

потрібен чоловік. З гарним органом. Дівчата, готуйтеся: невдовзі буде хупа. Фейго, сподіваюсь, ти мене теж запросиш на весілля? — запитує жінка на ім'я Сіма.

Велика, як слон, із дуже розпухлими ногами через порушення роботи ендокринних залоз, Сіма ще відносно молода — їй нема ще семидесяти. Вона повністю самотня: чоловік помер, донька давно живе в Австралії. Із кректанням Сіма ходить по залі, вперши руку у широкий поперек. Човгає по підлозі туфлями, розрізаними зверху, аби їх можна було хоч якось натягнути на розпухлі ноги.

— За кого ж ми віддамо Фейгу заміж? Рівно, в тебе нема пристойного хлопця для Фейги? Суро, а в тебе? Я знаю: ми її віддамо за Іцика, — Сіма підходить до одного старенького у ярмулці на лисій голові.

Іцик сидить на стільці, байдужими, абсолютно порожніми очима дивиться перед собою. Його вже годують з ложечки.

— Іцику, в мене є для тебе наречена. Тобі подобається Фейга? — запитує Сіма, поклавши свою лапу на плечико Іцика. — Ти згодний? От і домовились. Лишень дивись, будь їй вірним і не зраджуй, — реготнувши, Сіма відходить від Іцика. — Боже, тут всі божевільні. Я скоро й сама стану божевільною. Треба тікати звідси, тікати...

— Ні, Іцик для мене застарий, він вже «баклажан», — намагається жартувати Фейга. — Іди-но сюди, синочок, — кличе вона Натана. — Незабаром прийде мій син. Він — відомий математик, професор у Єрусалимському університеті. Він дуже зайнятий, тому не може прийти до мене. Мій синочок дуже мене любить. Він так не хотів, щоб я сюди йшла.

— Ти — паскудна мати! — зненацька шипять на неї дві старенькі,

які досі мирно сиділи за сусіднім столом. — Ти думаєш лише про себе. Чи ти хочеш зіпсувати своїм дітям життя? Як вони змогли би за тобою доглядати, якщо їм потрібно працювати? Чи вони мають заради тебе пожертвувати своїми родинами?

— Ні, ні. Я добра мати, добра. Я думаю про своїх дітей, лише про них. Я їх дуже жалію. Тому погодилась жити тут. Сама попросила доньку, щоб відвела мене сюди, — намагається довести Фейга, обливаючись сльозами, що ллються з її великих тьмяних очей.

— Бідолашна, бідолашна, бідолашна... — тихо повторює баба Ліза. Не дивлячись на Фейгу, непомітно змахує сльозинку, що біжить по щоці. — Їй ще треба буде звикати, довго звикати, доки примириться і заспокоїться, доки припинить роз'ятрювати себе цими думками... — але загальний настрій захоплює і її: — Ой, нога! Суро, дай-но пігулку! Помру від болю!

Вся зала починає рухатись. Начебто по тихій воді пройшов величезний корабель і підійняв високі хвилі.

— Не можу більше цього витримувати! Замокніть ви всі! Невдячні! Вас тут годують, напувають, миють ваші дупи, а ви ще чимось незадоволені! Фейго, замовкни, бо Іцик роздумає і не одружиться із тобою. Бабо Лізо, досить, в мене від твоєї ноги вже голова болить. І ви всі стуліть пельки! Вас усіх треба відправити на третій поверх, усіх! — обурюється Сіма.

— Ой, нога! Су-ро!

— Я добра матір, добра. Я сиділа в таборі у Норильську.

— Ну то й що? А я у Треблінці.

Навіть Іцик — і той вийшов зі стану скаменілості і підняв голову.

— Все, дівчатка, досить, не треба сваритись, — закликає всіх, наче

малих дітей, медсестра, піднявшись зі свого стільця на черговому пості.

Досвідченим поглядом визначивши, кому зараз потрібна її допомога, підходить до Фейги. Гладить її:

— Не плач, дороженька, не плач. Вони всі тебе люблять. Але їм і самим важко. І донька твоя тебе любить. І син. Він до тебе скоро прийде, просто він дуже зайнятий. Бо в них, у професорів, сама знаєш, яке напружене життя. Все буде добре, все буде беседер...³

Глава 9

Вони стояли із Софією (Сурою) неподалік від будинку престарілих. Софія була не в уніформі медсестри, а в легкому брючному костюмі. Її зміна скінчилася, і вона збиралась додому.

Але одну з доріг попереду було перегороджено поліцейськими машинами: серед них виділявся джип з висунутими металевими зачепами, в котрих був затиснутий якийсь темний короб. Цей короб вантажили у броньований кузов, а потім мали кудись відвезти.

Як пояснив поліцейський, хтось з мешканців будинку навпроти побачив на узбіччі підозрілий короб і подзвонив у поліцію. Звичайна ситуація.

Натана ж більш за все вразило не спокійне ставлення до цього поліцейського, а майже повна байдужість до цього оточуючих. Перехожі йшли собі повз, зрідка кидаючи ліниві погляди на те, що відбувалось. Водії, вимушені їхати в об'їзд, сердились, деякі голосно лаялись. Так, наче там зараз знайшли не короб з можливо смертельним начинням, а здохлу мишу. Як би таке сталося у Нью-Йорку, довелось би спеціально викликати поліцейський загін для розгону всіх цікавих.

— Бачу, вам тут сумувати не доводиться, — Натан кивнув у бік джипу і поліції.

— Ви правий. Але я вже навчилася перейматись лише після виникнення проблем, — Софія дістала з сумочки пачку «Вірджинія Слім» і запалила.

Вона виглядала молодше за свої п'ятдесят. В неї було приємне, дещо повновиде обличчя, з тонким носом і вузьким підборіддям. Рудувате кучеряве волосся було зібране зверху і приколено.

Подивилася на годинник:

— Почекаю, поки вони закінчать, щоб не робити гак.

Мабуть, їй хотілося побалакати з Натаном, тому й не уходила.

— Нелегко вам із моєю бабусею? — спитав він.

— Спочатку було важко, потім звикла. А останнім часом навіть полюбила її. Одного разу навіть поради в неї спитала, — Софія мигцем блимнула на Натана, наче вирішуючи, чи можна йому відкрити дещо особисте. — В мене були негаразди з чоловіком, ледь не дійшло до розлучення. Спитала і вашу бабусю, як мені бути. Дякую їй, підказала... — вона зробила неглибоку затяжку і випустила цівку диму. — Дуже вона за вас хвилюється: і що дитини у вас немає, і що мало грошей заробляєте своїми книгами.

— Що поробиш, не все у нашій волі. Знаєте, мені хочеться у вас дещо спитати, тобто, розповісти...

Натану не давали спокою слова Фейги. Баба Ліза — донощиця! Енкавеесниця! Через неї люди потрапляли до в'язниць! Але ж це правда, правда...

Про цю темну сторінку біографії Єлизавети Марківни в родині знали. Але для всіх інших — друзів та знайомих — це залишалося невідомим.

Було то у Бішкеку, куди вона евакуювалася під час війни. Занесло, так би мовити, з центру Європи до самих передгір'їв Тянь-Шаню.

Під час війни Бішкек (тоді він називався Фрунзе) став містом засланих: російських німців, татар, турків — словом, всіх «неблагонадійних» народів. Для органів там було роботи сила-силенна. Ще б пак! Хто ж з особистів хотів йти на фронт, коли можна було розкривати небезпечні державні заклоти на краю сталінської імперії, у горах Тянь-Шаню?

Бабу Лізу запросили до НКВС: «Ви, Єлизавето Марківно, жіночка розумна, гарна, маєте майже закінчену вищу освіту. Мабуть, будете здивовані, дізнавшись, що у місті окопалося немало антирадянських елементів. В такий важкий час, коли весь народ... Ми у дечому підозрюємо вашого головного бухгалтера, товариша Н. Вірніше, не до кінця віримо в його чесність і благонадійність перед Батьківщиною. Ось вам зошит. Ви в нього, будь ласка, записуйте всі вислови Н., які вам здаватимуться дивними. От і все. А у вас, якщо не помиляюсь, чотирирічна донька на руках. Дівчинці потрібне добре харчування. І в домі має бути тепло, потрібні дрова. І ліки потрібні, так? Ви ж самі знаєте, як часто зараз помирають діти... Відмовитись від нашої пропозиції, звісно, ви можете, цілком маєте право...

Навіщо ж ви так відразу несхвально хитаєте головою? Ви нам здалися жіночкою розумною. Невже ми щодо вас помилилися?

Подумайте добряче ще раз. До речі, один товариш, дуже свідомий, написав нам листа, де згадав і вас також. Дуже цікавий лист...»

І ось таким чином, не поспішаючи, то ласкавим тоном, то грубощами. Зі згаслою папіроскою в попільничці. З пачкою «Біломора» на столі. А у віконці за його спиною — дерева, сонечко. І якийсь загадковий лист від свідомого товариша. І мала донька. І від чоловіка жодної звістки. Кажуть, розстріли там, у Вільнюсі, за кожного схопленого єврея німці дають по десять рублів, але литовці видають їх безкоштовно. Брехня, звичайно. Але якесь передчуття, що овдовіла. У двадцять три роки...

І папіроска знову димить. А от як відведе зараз в камеру! І там... «А ви жіночка молода, гарна...»

Таки взяла баба Ліза той проклятий зошит. Записувала все, що дивного казав головний бухгалтер заводу. Потім віднесла зошит в кабінет до того, з папіроскою. І відразу підвезли їй додому дрова, а зима видалася холодною, і ліки знадобилися для доньки, і білий хлібчик, і навіть масло на хлібчик. Але кігтик застряг — дали бабі Лізі новий зошит. А головного бухгалтера забрали. О-ох...

Дізнавшись про «бішкекську сторінку» біографії Єлизавети Марківни, Натан певний час відчував до бабусі ледь не презирство. Йому було соромно, що в їхній родині, що його бабуса — стукачка! Як вже така справа, то краще би вже сиділа у в'язниці, якщо часи були такі — або доносити, або сидіти.

Тоді він був замолодий, швидко судив і засуджував. Але з роками багато чого в своїх поглядах переглянув. В НКВС ламались навіть титани. То чого бажати від двадцятитрьохрічної жінки, білоручки, з родини адвоката, у якої аж до самої війни були гувернантки? З

дитиною на руках потрапила в далекий, дикий Бішкек. А хлопці з органів свою справу знали, зірочки на погони отримували не дарма...

— То про що ви хотіли мене спитати? — Софія незрозуміло подивилася на Натана. Ось вони які — письменники: наче нормальна людина, розмовляє про те про се — і раптом кудись улітає думками. Мабуть, придумує новий роман.

— А-а... — він наче прокинувся. — Дивлюся я на цих бабусь у будинку престарілих. Скільки ж лиха випало на їхню долю! І так сумно закінчують своє життя. Так, догляд за ними прекрасний. І навіть педикюр їм роблять, і перманент. Але якісь вони... здичавілі душею.

Глава 10

Ось і Пейсах пройшов. Натан взяв квиток назад в Нью-Йорк: летить через тиждень. Наостанок поїде з Томом до Ейлату, на Червоне море. Розслабиться там трохи. Цікаво, чим же все ж таки Том займається? Що то в нього за таємничий бізнес? Том у своєму репертуарі — говорить загадками, грається у шпигунів...

Баба Ліза намагалася ходити. Вже ставала на ноги, спираючись на ходунки. Але зробити бодай крок ніяк не могла. Заважав страх. Дрижали руки.

Натан бачив, що, не дивлячись на всі оптимістичні запевнення фізіотерапевта, бабуса внутрішньо готує себе до того, що буде життєво прикута до інвалідного візка. Тому і нервує так, і вередує більше, ніж зазвичай.

Як же їй сказати, що він невдовзі їде, що вже взяв квиток? Шкода її. Але що поробиш?

Він поїздив по країні. Звичайно, побував у Єрусалимі. Доторкнувся до холодних, гладких каменів Стіни плачу, встромив туди і свою записку, і записку баби Лізи. (Хоча і було цікаво, але записку баби Лізи не читав.)

Попросив у Всевишнього зрозуміло чого — дитину: у порівнянні з дев'яносторічною Сарою, Аня — ще дівчинка; попросив і нових книжок, щоби натхнення було. Навіть і про бабу Лізу попросив — щоби змогла ходити.

Був і в Іудейській пустелі, і на Голанських висотах. Записами та помітками почеркав кілька блокнотів.

... А в Афулі співали горлички. І в небі грізно гули турбінами винищувачі F-16, прямуючи кудись на північ, в бік Лівану. І було незрозуміло, чи вони летять вже бомбити, чи це поки що звичайний учбовий політ.

Ще один теракт було скоєно в Єрусалимі — араб у хасидському вбранні підірвав автобус. Виявляється, хасидське вбрання дуже зручне для скоєння теракту: під лапсердаком легко ховати вибухівку. Жодних підозр. А пейси можна приклеїти.

По телевізору — все великим планом: кров на розтрощених вікнах, ноші зі вбитими і пораненими, хасиди в рукавичках, що збирають на місці вибуху останки у спеціальні мішечки. Все має бути збережене, кожна частинка тіла єврея, до речі, і не єврея також, кожна кісточка, кожний суглобик — все у мішечок. Тому що, коли прийде Машиах, а Він прийде, не сумнівайтесь, почнеться всесвітнє воскресіння. І тоді — будь ласка, не сумнівайтесь, вірте і цьому — кісточка з'єднається з кісточкою, м'яз — із сухожиллям, все стягнеться, зв'яжеться, і в одну мить предстануть перед обличчям

Месії народи — всі з часів заснування світу. І розпочнеться нова, дивовижна ера, нове життя. Не таке, як зараз, а інакше — таке, яке має бути, справжнє. І лежатимуть мирно поруч ягня із барсом та вовк із козлятком. І не буде ворогів, ненависті, крові. Земля не буде народжувати тернію і волчці. І потечуть ріки меду та молока. Все станеться неодмінно, може бути, навіть завтра вранці або сьогодні ввечері.

Але поки, на жаль, доводиться ховати загиблих, ще трьох. Двох — сьогодні ввечері, одного — завтра зранку. Щось кажуть по телевізору їхні рідні. Батьки, брати і чоловіки у ярмулках читають Кадиш скорботних⁴. Плачуть дружини, сестри, матері, відрізаючи на кладовищах від чорних своїх суконь шматочки комірців. Рабини моляться. Прем'єр-міністр висловлює співчуття. Завтра зранку ховатимуть ще двох. Чому двох? Адже залишився останній, третій? Все вірно, але ще один помер у шпиталі від ран, не врятували. А-а...

Знову батько чи брат — по телевізору, по радіо, у приймачах автомобілів — читає Кадиш. Матері і дружини вдягають чорні сукні. Висять ті прокляті чорні сукні у шафах. Хочеш чи не хочеш, а вдягнути все одно доведеться.

Всі дзвонять одне одному — у Хедеру, Тель-Авів, Ашдод. «Твої всі живі? Ніхто не поранений? Слава Богу, Барух Ашем!..» Біля кожного магазину на вході — охоронці. Обшуковують всіх, хто входить, «продзвонюють» детекторами, заглядають у сумки, в очі. І виходять ранком з під'їздів солдати — хлопчаки вісімнадцяти років, в окулярах, тягнуть автомати і речмишки до автобусних зупинок. І повні автобуси солдат.

І в будинку престарілих є бункер зі сталевими дверима. Там всередині — протигази, ліки, бутлі з питною водою і балони з киснем. У кожного зі стареньких — свій протигаз, іменний. У «баклажанів» також. І у баби Лізи. І у Фейги. І в Іцика. Кожному спеціально приміряли, підбирали розмір. Хтозна, може, вже сьогодні ввечері або завтра зранку трапиться не прихід Машиаху, не всесвітнє воскресіння, а ракетний обстріл. Доведеться спускатися в бункер.

Після вибуху і похорон всі занепали духом. Все місто, вчора ще таке веселе, таке святкове, у квітах і вині, стало сумним і похмурим.

Ніхто не дивиться в очі іншого. Бояться показати, що втрачають надію, що втомились чекати, втомились вірити. Ну гаразд з Машиахом, може Він і не прийде ніколи. Але як би просто пожити, щоб без вибухів? Щоб не показували по телевізору ці розтрощені автобуси, розбите скло, хасидів з мішечками для останків? Адже так добре можна жити. Вдихати запахи в оливних гаях. Купатись у гірських річечках. Сидіти в кав'ярнях. Але чомусь такі прості радощі видаються нездійсненим мріями. І де? На землі, котру Всевишній обіцяв Своєму народу.

День поминання! Пам'ятай про померлих, про всіх мучеників, про всіх загиблих! Не забувай, чією кров'ю і чиїм життям тобі дісталася свобода. Нехай навіть така свобода, з вибухами.

Натан ходив вулицями Афули. Відчував незрозумілу провину через свою непричетність до цих страждань своїх одноплемінників. Звідси, з прекрасного ізраїльського далеку, Нью-Йорк, не дивлячись на теракт 11 вересня, все одно здавався йому містом багатим і щасливим.

На жаль, не зрозуміти йому мешканців Ізраїлю, хоча він і єврей, а всі євреї начебто — брати. Але ж він не живе їхніми стражданнями, не

бачить у Нью-Йорку по телевізору всі ці сцени після терактів, не боїться у Нью-Йорку їздити на метро і без обшуку заходить там у будь-який супермаркет.

Він тут — чужинець. В них, в Ізраїлі, своє життя. І звикнути до такого життя важко. Набагато легше звикнути до американського комфорту.

... Щось незрозуміле почало відбуватись на вулицях міста. Жалобні мелодії, що звучали ще зранку, чомусь замовкли. Все навкруги почало рухатись — раптом, під вечір, з першими зорями.

З будинків почали виходити люди, виносити столи і мангали. «Р-р-р» — задрижала земля, вулицями пішли танки та бронетранспортери. І дівчата у шортиках з налитими такими — ах-ах! — сідничками і у футболочках. Засмагли такі, соковиті. Всі посміхаються, сміються. А-а...

День незалежності. Як? Зараз? Зачекайте хвилинку! Адже я ж був у жалобі. Згадав і про свого діда Натана, який загинув під час війни. Невідомо, де і як він загинув. Може, його розстріляли у перші дні війни, а може, пізніше — у сорок другому чи сорок третьому — коли ліквідували Вільнюське гетто. Натан завжди уявляв свого діда не смертником, не жертвою, а героєм. Одним з тих, хто організував у гетто групу самооборони і готував повстання. «Нас не поведуть, як овець, на бійню!» — такими словами починався їхній відомий заклик...

— Агов, хавере!⁵ Ти чому не п'єш? Чому такий сумний? — гукнув до нього якийсь чоловік біля широкого столу, на якому стояли пляшки горілки, пиво, лежала щойно зварена кукурудза.

— А що, треба пити? — Натан узяв чарку горілки і качан

кукурудзи, що йому простягнув незнайомиць. Дав натомість якісь гроші.

— Звичайно! Ти де живеш — на Місяці? — чоловік злегка постукав пальцем по своєму годиннику на руці. — Вже по восьмій. День поминання скінчився, почався День незалежності⁶. Свято! Єврей зараз не має бути сумним. Нехай сумують наші вороги!

Дівчата вилізли на танки і бетеери і, скинувши босоніжки, танцювали на броні. Солдати вилізли з люків і обіймалися з дівчатами.

Натан зустрічав зараз медсестер і санітарів з будинку престарілих з їхніми дружинами та дітьми. І продавців книжкових магазинів, з якими встиг познайомитись, і гідів з турбюро. Одна з дівчат, що стояла на бронемашині, голосно кликала його:

— Йди-но сюди! Чи ти не впізнаєш мене? Я працюю в барі.
Американцю! Письменнику!

Поклавши руки одне одному на плечі, танцювали хасиди. Розлітались поли їхніх чорних лапсердаків. «Машиах! Машиах!» — вигукували вони, і така радість була на їхніх обличчях, що Натан, вже добряче захмелілий, раптом відчув себе навіки і нерозривно злитим з ними усіма — санітарами, таксистами, солдатами, хасидами...

А на темних пагорбах спалахували шестикутні зірки. Гримнув грім салюту. Все небо заблищало.

— Йди-но сюди, американцю!.. Хавере, чому не п'єш?.. Нас не поведуть, як овець, на бійню! Нехай плачуть наші вороги!

Взявши руку дівчини, він намагався вилізти на бронемашину. Але дівчина чомусь руку висмикнула. Реготала, дивлячись, як цей незграбний п'яний письменник гепнувся на траву.

Піднявшись, Натан засміявся і пішов до хасидів. Вклинився в їхнє кільце, що кружляло невпинно.

Машиах! Машиах!..

Глава 11

— Йди! Йди, бабусю! Не бійся!

Вона, у блакитному халатику, стояла, оточена цілою армією помічників, — фізіотерапевт, медсестра Софія, Натан.

І всі тридцять пар очей дивились на неї, як вона — низенька, худенька — тремтячими руками спирається на ходунки. Навіть кіномани відірвалися від телеекрану. Зараз в цьому залі відбувалось дещо, що за своєю значимістю, за напруженням емоцій затьмарювало всілякі пристрасті будь-якої мильної опери. Які там до біса зради та погоні! Все це дурниці і дрібниці.

Це вам не жарти! Жінка майже у дев'яносто років, з поламаним стегном, яка перенесла складну операцію, намагається встати на ноги і ходити. Не бажає бути калікою. Ніяк не бажає на третій поверх.

Баба Ліза чимдуж стискала трубки ходунків, зверху обтягнуті м'якою шкірою. Вся тремтіла. Навіть більше не від фізичної напруги, а від хвилювання.

Фізіотерапевт легенько підтримувала її з одного боку під пахвою, медсестра — з другого.

— Бабусю, ну ж бо, йди, йди, — просив Натан.

Кілька разів вона набирала глибоко повітря і... все одно не рухалася з місця. Було зрозуміло, що й цього разу фокус не удався — не змогла старенька перетнути межу, за допомогою одного маленького

кроку здолати прірву, що відділяє її від світу ходячих. Що ж поробиш, воно й зрозуміло. Вік. Сили не ті вже. І дух вже не той.

Нічого, не біда, спробуємо ще раз. Може, завтра вийде. Може, післязавтра. Або через рік. Час є, поспішати нема куди. Може, ніколи. Люди живуть і сидючи, прикутими до інвалідних візків. Знаходять радощі і в такому існуванні: читають, дивляться телевізор, розмірковують.

Та й куди, власне, їй потрібно ходити? На танці? І навіщо їй ходити? Адже тут, у будинку престарілих, повний сервіс: все подадуть, віднесуть. І відвезуть.

Фізіотерапевт непомітно кивнула медсестрі і губи стиснула: мовляв, все — треба її саджати назад у крісло.

— Молодетс, беседер, — голос фізіотерапевтки звучав солоденько та фальшиво, як у виховательки у дитячому садку, коли вона хвалить дитину за писульки-кривульки на аркуші для малювання.

Але що це?! Яка сила допомогла бабі Лізі підняти своїми тремтячими, щуплявими руками ходунки, відірвати їх від підлоги? До книги яких рекордів це записати?!

Натан побачив, як розширилися від здивування очі фізіотерапевта, як стрепенулася медсестра:

— Лізо-о?..

Крок. Маленький, крихітний, сантиметрів на п'ять. Ще крок. Ще.

— Та яка вона хвора? Вона здоровіша за всіх нас, — зашипіла одна старенька, дивлячись бабі Лізі услід.

— Твій баба — герой, з таким можна іти на будь-який фронт, — сказав Натану ламаною російською мовою сухий старенький, що спирався на ціпок. Він був з чеських євреїв, під час Другої світової

війни допомагав переправляти євреїв з Італії до Палестини. Потім потрапив у полон до англійців, збіг з табору і продовжував воювати.

Натан не зводив очей з фігури у блакитному халаті, що повільно віддалялася від нього. Ще крок. Ще... Скривився, щоб стримати сльози, що звідкись з'явилися на очах.

***

— Нічого не розумію. Всі чоловіки — бандити, всі жінки — повії. Жах та й годі, — баба Ліза відклала закриту книжку. На серветку поруч поклала лупу з чорною пластмасовою ручкою. — Невже це хтось читає?

— Так, читають. Ти трохи відстала від життя, бабусю. В моїх книжках ще все зображено романтично, навіть старомодно.

— Не розумію і розуміти не хочу, — перебила вона. — Все ваше сучасне мистецтво — суцільна порнографія. І в телевізорі також суцільна порнографія: всі стрибають, горлають і дригають ногами. Була б моя воля — розстроцила би той телевізор і спалила би всі ваші сучасні книжки, — вона наблизилася до очей зігнутою у кисті рукою, подивилася на годинник.

Зала вже спорожніла. Клітка з канаркою була завішена. Прибиральниця витирала столи.

— Ти молодець, що почала ходити, — Натан раптом узяв руку баби Лізи. Хотів сказати їй про те, як пишається нею.

Вона посміхнулася. Подивилася на нього так, наче побачила вперше:

— В тебе з'явилося сиве волосся. Ти дуже... — затнулася, наче не

могла підібрати потрібне слово. — Ти дуже змінився за останні роки. Став більш терпимим до людей. Став чоловіком, — накрила його руку своєю долонею. — Добре, вже пізно. Тобі час іти. А мене вже Фейга чекає. Будемо з нею вести нічні дебати про те, хто який гріх у житті скоїв. Нам є, про що згадати. Будемо сповідатись. Може, Бог почує. Почує, як ти вважаєш? — в її голосі наче звучала прихована тривога.

— Не знаю. Має почути.

— Уявляєш, іноді з нею так забалакаємось, так рознервуємось, що потім не можемо заснути. Крутимось до ранку. Треба попросити Суру, щоб збільшила мені дозу снодійного.

— Ти підеш сама чи тебе відвезти? — спитав він.

— Відвези. Я сьогодні вже находилася за день. Втомилася.

Натан допоміг бабі Лізі обережно переміститись зі звичайного крісла до інвалідного візка. Повіз її по коридору у палату. Дивився зверху на її маленькі, опущені плечі під халатом. На її сиве рідіюче волосся. Зараз, коли було куплено зворотний квиток до Нью-Йорку, про що баба Ліза ще не знала, він відчував до неї велику жалість і навіть нове почуття, схоже на любов...

По дорозі Єлизавета Марківна кидала погляди у розчинені двері інших палат-квартир — цікаво ж, що робиться у сусідів.

— До речі, ледь не забув тебе попередити: я завтра не приїду. І післязавтра також, — вимовив він, коли заїхали до кімнати.

Там, на одному з ліжок, лежала Фейга, постіль баби Лізи вже була розстелена.

Над ліжком баби Лізи висіла знайома весільна світлина — баба Ліза з дідом Натаном. Вона у білій сукні, волосся накручене, уста

посміхаються, як посміхаються і очі. І дід Натан — у костюмі і у краватці, злегка нахилившись до дружини.

Ця знімка у пам'яті Натана завжди викликала рядки з любовних сонетів Петрарки та Шекспіра.

До речі, на стіні біля ліжка Фейги — схожа світлина, де молода жінка років двадцяти, теж повна життя, поруч із чоловіком у гімнастерці...

— Куди це ти зібрався? — баба Ліза нашорошилася. — І чому на три дні?

— До Ейлату, з туристичною групою.

— Неправда. Ти їдеш із Томасом. Я ж знаю, що ти їдеш з цим бандитом! — її обличчя стало суворим.

— А навіть якщо і з Томом? Що з того? Він — мій друг дитинства, сердито відповів Натан, розізлившись на свою балакучість: навіщо розповів їй про нещодавню зустріч із Томом? Водночас в черговий раз здивувався і бабусиній проникливості. Нічого від неї не приховаєш!

— Натанчику, онучку. Будь ласка, прошу тебе, — вона перейшла на плаксивий тон. — Не треба нікуди з ним їхати, це погано скінчиться. Твій Том сидів у в'язниці в Литві і тут невідомо чим займається. Він тебе до біди доведе.

— Не хвилюйся, все буде добре.

Фейга, яка досі нерухомо лежала на ліжку, повернула до нього обличчя:

— Синочок, бабусю треба слухати. Нікуди не їдь. Інакше тебе застрелять, і ти будеш лежати у ямі.

— Замовчи, нехай би тобі пір'я в роті поросло! — накинулася на

Фейгу баба Ліза. Знову подивилася на Натана, але вже твердо. — Ну то знай: якщо ти поїдеш — в живих мене не знайдеш, — і потягнулася до кнопки біля ліжка, щоб викликати медсестру.

... — Ой, боляче. Як боляче, — долітало з палати, коли медсестра вклала бабу Лізу у ліжко. — Як же це все витримати?..

Глава 12

Багато магазинів Хайфи ще були зачинені. Але вулиці, занадто вузькі для міста з такою кількістю машин, вже були заповнені автомобілями, на деяких ділянках навіть виникли корки. А ще ж так рано!

— Отже, план сьогоднішнього дня такий: спочатку робимо бізнес, декуди заїдемо і де з ким побачимось. Це багато часу не займе, до обіду впораємось. Потім заправляємо повний бак і... — Томас присвиснув. — Прямою ходою — на Ейлат. Номер в готелі заброньований, все ніштякас. До речі, ти не забув узяти свою книжку? Буде мені що почитати на відпочинку.

Вони вийшли з кав'ярні і пішли до машини Тома, що була припаркована неподалік. Але йшли чомусь не по прямій, а звернувши у якийсь провулок.

— Ти, як завжди, ходиш лабіринтами, — промовив Натан.

У глибині душі в нього все ж ворушилися недобрі передчуття — якось дуже рознервувалася баба Ліза, коли він йшов. Зрозуміло, що їй була потрібна його присутність, кожен мить якої вона так цінувала після стількох років самотності. От і влаштувала сцену.

«Ти мене бачиш востаннє! Все, я помру! Прощай, онуче!» Скільки разів баба Ліза казала ці рокові слова в різних випадках,

витираючи при цьому сльози, і тягнулася до Натана своїми пухкуватими руками, підіймаючись навшпиньки. Натан слухняно нахилився, щоби бабусі було легше. Він уходив в армію — баба Ліза поцілувала його перед смертю (своєю); їхав в Америку на рік — баба Ліза за столом промовила тост, в який вплела незмінний мотив свого «вмирання», через що всі гості засумували; приїзжав до Ізраїлю навідати рідню — баба Ліза зустрічала його словами: «Яке диво: я дожила цього разу», а проводжала: «Прощавай, тепер вже назавжди».

А, може... Може, в такій її манері розставання приховано велику людську правду? Адже ніколи не знаєш, що трапиться завтра, сьогодні, через хвилину.

— Так, брате, робота в мене така, що доводиться ходити манівцями, — Томас вийняв з карману зв'язку ключів. — Будь ласка, містере. Сумку свою закинь у багажник, а сам сідай на переднє сидіння. Тепер задавай мені поменше питань, зараз все сам зрозумієш.

Сівши за кермо машини, Томас дістав свій мобільник:

— Менахем? Все, як зазвичай? Буду через п'ятнадцять хвилин.

Вж-ж-жих! — завівся двигун.

***

У деяких місцях Хайфа віддалено нагадує старий Вільнюс. А ще Хайфа чимось схожа на район Гринвіч-Вілледж у Нью-Йорку, де на тихих вуличках ще вітає старовинна печаль минулих століть...

Але справи це зараз жодним чином не стосувалося. У всякому випадку, тієї справи, якою займався Томас і — мимоволі — містер Натан з Нью-Йорка, що сидів поруч із ним — так представляв його Том своїм «клієнтам».

Його машина неслася вулицями Хайфи. Томас зараз був гранично зосереджений і серйозний. З Натаном майже не розмовляв. Відповідав на телефонні дзвінки і сам комусь телефонував. Після розмови вивергав брудну лайку на адресу якихось Бенъ, Сар, Мойш. Часто поглядав у дзеркала заднього виду, чи нема за ним чогось підозрілого.

Зупинившись на «точці», відкривав бокове скло, і до салону всувався якийсь тип. Спочатку здивовано дивився на Натана, мовляв, хто цей пасажир?

— Все беседер, не хвилюйся. Це мій друг, містер Натан зі Штатів. Він там торгує коксом⁷. Привіз мені трохи спробувати. Без домішок, кошерний. Хочеш взяти? — рука Тома зникала під сидінням, де було сховано невеличку упаковку.

— Скільки ти хочеш за грам?

Клієнт передавав Томасу згорнуту купюру і брав з його рук малесенькі целофанові пакетики. Все це — розмова, передача грошей і наркотиків — забирало не більше хвилини.

Неподалік від банку «Леумі» до них підійшли два молодих хасиди. Один з них, всунувши у вікно голову і не знімаючи капелюха, передав Тому гроші. Говорив він якоюсь жахливою сумішшю івриту і російської.

Потім до їхньої машини на заднє сидіння хвацько застрибнула красуня в обтягнутому джинсовому костюмі:

— Шалом, я задовбалася на тебе чекати. Як будеш спізнюватись, піду до іншого. Зрозумів?

— Вибач. Зустрічав в аеропорту друга з Нью-Йорка. Він, до речі,

привіз мені трохи коксу. Хочеш спробувати? Їхній, американський, з нашим не порівняти, наш просто лайно. Ні, в борг не даю, в мене залізне правило. Але для тебе, так тому і бути, зроблю виключення, — Томас передав дівчині пакетики. — І так, скажи Хаїму, що в нього будуть великі проблеми, якщо не поверне мені п'ять тисяч.

Дівчина вийшла, і, наче нічого й не було, розмахуючи сумочкою, пішла по вулиці.

— Лерва⁸, — промовив Том, дивлячись їй услід.

Натан сидів мовчки. Правду кажучи, до такого він не був готовий. Том — наркоторговець! Вліз в таку багнюку! Ще й використовує їхню давню дружбу з комерційною метою...

Бентежили також поліцейські машини, що проїжджали повз. Натану здавалося, що зараз їх зупинять, вимагатимуть вийти, влаштують обшук. Вдягнуть кайданки. А потім доведь у відділку, хто є хто.

Сумно. Нічогісінько не залишилося від їхньої дружби. Якись дитячі спогади, юнацькі дурощі. Слабенькі запахи від вже опалого листя... Хоча ще там, у Вільнюсі, коли їм перескочило за двадцять, вже було зрозуміло, що вони з Томом — дуже різні люди, і шляхи їхні почали розходитись...

Потім Натан здружився з Едікасом Басийокасом. Разом вчилися в універі. Едікас був родом з хутору під Паневежисом. Його батько з п'ятнадцяти років воював у «лісових братах» проти загонів НКВС, потрапив у полон, і ледь не до семидесяти років, аж до розпаду радянської імперії, сидів у таборах — його ненадовго випускали, а потім «шили» нову фальшиву справу, давали новий термін і

відправляли у Сибір. Як і його батько, Едікас на дух не виносив все російсько-імперське, але на відміну від батька, був не воїном, а поетом. Самородок, у своїх віршах він віртуозно поєднував фольклор і модерн. Литовська мова, на перший погляд, не дуже мелодійна і гнучка для поезії, у віршах Едікаса розкривалася у неповторному звучанні, з такими обертонами!

Перед очима Натана виник фонтан неподалік від Вільнюського театру ляльок. Ще було холодно, весна щойно почалась, і фонтан був виключений. Удвох з Едікасом — студенти першого курсу, вони сиділи на гранітному холодному парапеті. Поспішали кудись перехожі, на кільцевій розверталися тролейбуси. Едікас у хутряній шапці, зсунутій на маківку, читав вірші, говорив про призначення поета, що призначення — це від Бога, не від людей...

— Едьку, хей! Як ти там, у вільному Вільно? Коли ти нарешті надрукуєш мою повість у своєму літературному журналі?

***

— Ти не боїшся цим займатися? — спитав Натан, який все більше мучився поганими передчуттями. Може, не їхати ні в який Ейлат? Попросити Тома, щоби підкинув його до автобусної зупинки, і повернутися назад до Афули?

Їхня машина стояла на тінистій вулиці, і вони чекали на останнього «клієнта».

Томас рахував гроші.

— Поліція зараз зайнята безпекою, до нас в неї руки не доходять.

— А конкуренти?

— Ці небезпечні. Зараз всі хочуть влізти на російський ринок,

навіть араби, — він сховав товсту пачку грошей у карман. — Та де ж той баран? Скільки його можна чекати? А-а?

Все, що відбулося потім, тривало секунди, але у сприйнятті Натана розтягнулося до безкінечності. А подія й насправду відносилась до розряду позачасових, таких, що тривають якусь мить, а змінюють життя назавжди.

Завищали гальма, і у двох кроках, перекривши їм дорогу, зупинилася сіра «Субару». Натан не встиг повернути голову, щоб подивитися, куди це раптом зник Томас. Застигнувши, як кам'яна баба, дивився перед собою немигаючими очима.

З переднього вікна «Субару» висунувся чоловік у чорній масці. Фонтанчики вогню раптом застрибали з його витягнутої руки. Після кожного спалаху роздавався приглушений звук: д-дух! д-дух! — і машина Томаса легенько посмикувалася.

Чоловік у масці направляв пістолет у різні боки. Д-дух! Д-дух!..

Натан наче занімів, йому стало дуже холодно. Але дивно — його охопила незрозуміла впевненість, що саме зараз він не загине. Хотіли би вбити, стріляли би не в капот машини, а по ньому. І взагалі він не причетний до цих розборок драгдилерів! Він в цій машини опинився абсолютно випадково. Не може ж він загинути так безглуздо!.. На краєчку свідомості раптом промайнула смішна думка, що він обов'язково вставить цей епізод у свій майбутній роман.

Запищавши шинами, сіра «Субару» рвонула з місця і зникла за поворотом.

— Натику! Натику, ти живий?! — кричав Том, сіпаючи його за плече...

***

... — Ти що, заснув? Чи перегрівся на сонці? Питаю ще раз: ти в туалет хочеш? Зупинитись на заправці?

Натана струсонуло, наче він прокинувся. Кинув на приятеля дивний погляд. Подивився по боках. Він сидів в машині Томаса, і машина неслася по шосе:

— А-а, Томе, це ти... Ні, в туалет я не хочу, їдьмо без зупинок до Ейлату. Мені тільки що на думку спала одна цікава річ, сюжет для майбутнього роману. Про те, як один письменник зустрічається з другом дитинства — драгдилером — і мимоволі допомагає йому продавати наркотики. Потім на них нападають, намагаються вбити, але далі з'ясовується, що ці начебто розбирання наркодилерів влаштувала одна жінка, через ревності.

— Звучить, як чергова чорнуха, — зробив висновок Том і присвиснув.

До речі, Томас займався продажем автозапчастин і ніколи не мав щонайменшого відношення до наркаторгівлі.

Глава 13

День від'їзду. Все вже сказано, обговорено. Два великих букети квітів: один на столі у баби Лізи, другий — у кімнаті чергових медсестер. І коробка шоколадних цукерок також у них. І конверт з грошима в кишені у медсестри Софії.

Понад усе Натан чомусь побоювався сцени прощання. Все ж таки проти своєї природи не підеш, а по природі своїй баба Ліза завжди була актрисою у душі. Він із досадою ловив себе на думці, що бабуся зараз почне демонстративно плакати, голосно причитати, щоб усі навколо

бачили. Звичайно ж, не обмине згадати про «останній раз», про те, що вони «вже ніколи не побачяться».

Вставши на ноги і почавши ходити, баба Ліза швидко повертала всі свої минулі манери і звички «до падіння». Тон її голосу вже не був жалісним і плачучим: він часто ставав і розпорядливим, і вимогливим. Щоранку вона тепер наводила «марафет»: фарбувала губи помадою, пудрилась, часто дивилась у люстерко щодо зморшок і старечих гірчичних плям на обличчі. Замовила перманент і педикюр. Навіть змусила Натана зробити невеличке переставлення в її кімнаті: пересунути тумбочку і ліжко. Попросила, щоб на вікнах їй поміняли жалюзі. Планувала провести і капітальну ревізію свого гардеробу. Словом, почала нове життя, з чистого аркуша. В неї було повно планів.

Медсестри, слід сказати, перші це помітили, тому що їм зараз доводилося частіше ходити за її дорученнями і приймати від неї нові замовлення.

Але всі, включаючи і мешканців, і персонал, були раді, що все повернулося на круги своя. Адже набагато краще чути голос баби Лізи, яка вимагає замінити скатертину на її столі, чим вже ніколи не почути голос Ріви, яку два дні тому відвезли «по швидкій», а вчора її син прийшов забрати її речі...

— Ба, я ось що хотів в тебе спитати... — Натан запнувся. Йому було важко знайти потрібні слова. — А як ти дивишся, якщо я тебе заберу до Америки, до Нью-Йорку, га? Там також є будинки престарілих. Неподалік від мого дому, до речі, є один. Щоправда, туди я жодного разу не заглядав. Але впевнений, що там не гірше, ніж тут. Буду тебе навідувати, іноді забирати тебе додому. Та й з Канади теж до Нью-Йорку не так вже і далеко.

Баба Ліза нашорошено дивилася на онука. Її вуста незадоволено скривилися:

— Що ти таке кажеш? Куди мені їхати у дев'яносто років? Досить, наїздилася. Доживатиму тут спокійно і помру спокійно... Ти не спізнишся? — вона подивилася на годинник.

— Ні, не спізнюся. Ти все ж таки подумай, добре? А я в Америці про все дізнаюсь і тобі зателефоную.

Він піднявся. Баба Ліза теж хотіла встати, поклала руки на ходунки.

— Ні, ба, не треба. Сиди, — він легенько опустив руки на її плече.

Подивився в її очі. В її живі, розумні очі. Темні, як дві стиглі вишні. Не було в тих очах зараз ані сліз, ані жалоби, ані горя. Сум якийсь. Так, хіба що сум.

— Все, іди. Іди, онуче, — сказала вона настільки спокійно, що Натан навіть був вражений її льодяним голосом.

Нахилившись, він поцілував бабусю у щоку. І запах відчув — пудри, той знайомий, незабутній запах пудри, з яким баба Ліза одного разу увійшла в його дитинство, в його світ.

— Іди-но, іди!

По коридору пішов до дверей. Ось і все. Жодних сцен. Жодного театру. Все пройшло тихо, спокійно. Майже буденно...

Взявшись за ручку дверей, озирнувся. Щоби побачити ще раз її обличчя. Обличчя жінки, яка завжди вміла «закривати своє серце», підкорюючи емоції своїй твердій волі.

Її буквально трусило у кріслі. Все тіло її ходило ходуном, тряслися плечі, голова. Рот її був широко розкритий, наче вона намагалася увібрати в себе якнайбільше повітря.

Натан ледь не ринувся назад, але медсестра, яка стояла біля баби Лізи, рішучим жестом попросила його піти, піти чимшвидше...

***

Він стояв на одній з невисоких гір, біля альтанки для відпочинку. Чекав на Томаса, який мав відвезти його в аеропорт.

Серце його було наповнено найсуперечливішими думками. Озлість на себе, почуття провини, жалість до бабусі, злість на рідних у Канаді, — все це змішалось в ньому.

Він раптом зрозумів, що в його житті сталася помилка, сталось щось неправильне. Стільки років він жив поруч і наче так ніколи і не зустрівся із бабусею. Чомусь, через якусь їхню спільну глупоту вони завжди розходились, частіше прощалися, ніж зустрічалися, проходили повз одне одного, вважаючи одне одного чужими. Але ж це не так. Адже була ж і любов у їхніх серцях. Але чомусь ця любов ніколи не розкривалася, а завжди ховалась, уходила в тінь, поступаючись місцем іншим, незначним і дрібним почуттям та речам.

«Це справжнє свинство з мого боку, і з боку мами також, і сестри. Але ще не пізно, ще все можна виправити».

Зрідка за його спиною проїжджали машини. Вітерець приємно торкався обличчя.

Гора Фавор темніла в далечині. Незліченні зграї птахів кружляли біля тої гори. Начебто вбачали там птахи те, що людське око бачити не могло. І, як і тисячі років тому, звідусіль до Фавору летіли хмари. Хмари або стрімко падали за Фавором, створюючи білосніжну стіну, або повільно закручувались навколо вершини у кільце, мерехтячи неземним, таємничим світлом...

Епілог

Після повернення до Нью-Йорка Натан і справді зайнявся «справою баби Лізи».

Спочатку він рішуче поговорив з рідними в Канаді щодо цього. Щоправда, без особливих результатів, бо рідні були дуже занепокоєні післяродовою депресією Светки і якоюсь алергією у немовляти.

Не зважаючи на рідню, Натан вирішив діяти. Звичайно ж, відразу стикнувся з силою силенною різних «але». Як громадянин США він мав право викликати бабусю в Америку. Але згідно закону потрібно були чекати рік, доки вона отримає медичну страховку і право жити в будинку престарілих. Як мінімум рік. Без ліків і медичного обслуговування.

І відправився Натан, що називається, по інстанціях, оббивати всі пороги. Писав конгресменам, добився зустрічі з сенатором штату і депутатом міської Асамблеї. Всі щось обіцяли. В одних кабінетах начебто щиро, в інших — формально, для «галочки».

І тут сталося диво! Аня завагітніла! Без усяких ліків і уколів. Без дорогих тестів і процедур. Не у пробірці, не штучно. А так, як звичайна жінка вагітніє: припинилися місячні, почало нудити. І постава раптом в неї змінилася: спина вигнулася, а живіт випнувся вперед. Ще плаский живіт, але в ньому вже забилося чиєсь серденько. Дівчинка.

Баба Ліза також дуже зраділа, коли Натан по телефону повідомив їй цю новину.

— Намолили її все ж таки! Лише поменше говори про це всім навкруги, щоб не зурочили.

Щодо свого переїзду в Америку баба Ліза, як і раніше, бурчала. Навіщо їй це потрібно? Краще нехай він приїде її провідати, коли зможе. Щоправда, із сумом проходила, що відтепер в нього турбот буде більше, і йому буде не до своєї старенької бабусі. Але про неї хай не думає, їй все одно незабаром померати. Дитина важливіша.

Але помилилася баба Ліза. Він продовжував писати листи і ходити по кабінетах. Навіть спеціальну папку завів — шкіряну, на блискавці, де зберігав усі папери, пов'язані зі «справою баби Лізи».

Він іноді мріяв: от народиться дитина, баба Ліза переїде до Америки. Буде жити у будинку престарілих, який у п'ятнадцяти хвилинах пішки від його будинку. Натан туди вже не один раз заходив, і з директором познайомився, і з їхнім соціальним працівником разом склали і відправили кілька листів впливовим особам та організаціям.

Уявляв собі, як всі зберуться в них вдома, всі покоління — і правнука, і прабабуся. Простягнуться ниточки, поєднуються крізь час та простір. І тоді все в житті стане на свої місця. І буде так, як має бути.

Бабі Лізі також передалися його сподівання, наче «заразив» її Натан своїми мріями. Старенькі теж, виявляється, люблять помріяти. Чому ж усім можна, а їм ні? Коли-не-коли, та й питала, чи щось чути нового про той її «історичний» переїзд, чи є якісь новини.

І нове диво сталося. Не такого рівня, як вагітність Ані, а трохи менше. Але все одно — диво.

Прийшов папір з однієї благодійної єврейської організації. Рекомендованим листом. В тому папері з офіційною шапкою, печатками та підписами повідомлялося, що ця організація згодна допомогти Натану в його «справі» з Єлизаветою Марківною. Готова розмістити бабу Лізу у той будинок престарілих, що біля будинку

Натана. Візьме на себе оплату її утримання там до тих пір, доки вона не отримає державну медичну страховку і грошову допомогу. Навіть з її переїздом в Америку готові допомогти.

Все було чудово в тому прекрасному папері. Одне лише було погано. Не дочекалась його бабуса Ліза. Померла.

2007 рік.

-----
¹ Лаба дена (*литовська*) — добрий день.

² Чувакас — литовський молодіжний жаргонізм. Похідне від російського слова «чувак».

³ Беседер (*іврит*) — все в порядку, все в нормі.

⁴ Кадиш — єврейська поминальна молитва.

⁵ Хавер (*ідиш / іврит*) — друг, приятель.

⁶ В Ізраїльському календарі свято День незалежності починається відразу після закінчення Дня поминання, о восьмій годині вечора.

⁷ Кокс (*жарг.*) — кокаїн.

⁸ Лерва (*литовська*) — гультьайка, повія.